אור הצפון — מוסר הבריאה

מוסר הבריאה. ספר המוסר החשוב ביותר לאדם היא היא הבריאה עצמה, אלא שאין האדם מסתכל בה ואיננו מקבל לקח ממנה. אולם אם רק יתבונן בסדרי העולם, משטרו ותולדות מנהגי הברואים ימצא בהם חכמת מוסר לאין שיעור.

לפעמים מתעוררת אצלנו שאלה על בריות מסוימות למה נבראו בעולם. למה נבראו הבריות הקטנות והשפלות אשר כל ימיהן הן נרדפות על צואריהן וכל חייהן אינם אלא צער וסבל? וכן מה הצורך והתועלת בחיות האכזריות הדורסות וטורפות ולכאורה אינן מביאות אלא נזק בעולם? אולם חז"ל נותנים לנו תשובה על כך.

"רבותינו אמרין: מהו 'ויתרון ארץ בכל היא'? אפילו דברים שאתה רואה אותן כאילו הן מיותרין בעולם, כגון זבובים ופרעושים ויתושים הן היו בכלל ברייתו של עולם, שנאמר: 'וירא אלהים את כל אשר עשה [והנה טוב מאד]' (בראשית א). ורבי אחא בן רבי חנינא אמר אפילו דברים שאתה רואה אותן כאילו הן מיותרין בעולם, כגון נחשים ועקרבים הן היו בכלל ברייתו של עולם אמר להן הקדוש ברוך הוא לנביאים מה אתם סבורין, אם אין אתם הולכין בשליחותי וכי אין לי שליח, ויתרון ארץ בכל היא, אני עושה שליחותי אפילו על ידי נחש אפילו על ידי עקרב ואפילו על ידי צפרדע. תדע לך שכן, שאלולא הצרעה היאך היה הקדוש ברוך הוא פורע מן האמוריים? ואילולא הצפרדע היאך היה פורע מן המצריים?" (שמות רבה י).

הרי לנו שהקדוש ברוך הוא ברא את כל הבריות הללו, מן הזבובים והיתושים ועד הנחשים והעקרבים, כדי שישמשו לו שלוחים בזמן הצורך להיפרע מן הרשעים, וזהו מה שאמר הכתוב (תהלים קיט): "למשפטיך עמדו היום כי הכל עבדיך", כל היצורים עומדים מוכנים לעשות רצונו של מקום לבצע את משפטו בעולם. בשליחות זו, באו הצפרדעים והכניס והארבה וכל החיות הרעות להיפרע מן המצרים במצרים. בשליחות זו באה הצרעה לפרוע מהאמוריים בזמן שבאו משה ויהושע לכבוש את הארץ. בשליחות זו נכנס יתוש לתוך חוטמו של טיטוס והיה נוקר את מוחו, לאחר שהחריב את בית המקדש. ובשליחות זו באות כל הבריות והחיות הרעות בכל הזמנים כדי לעשות רצונו של מקום ולהביא פורענות לעולם (ראה בראשית רבה י, מקרים רבים בכגון אלה).

וכן אמרו חז"ל (סנהדרין לז:): "מיום שחרב בית המקדש אף על פי שבטלו סנהדרין ארבע מיתות לא בטלו וכו', מי שנתחייב סקילה או נופל מן הגג או חיה דורסתו, ומי שנתחייב שריפה או נופל בדליקה או נחש מכישו וכו'". הרי שמתפקידן של החיות הרעות לבצע דין ארבע מיתות למי שנתחייב בהן.

ומופלא הדבר שהחיות מקיימות את שליחותן באמונה ויודעות לדייק להיפרע רק מהחייב ולא לנגוע במי שאינו חייב. ומה לא רק שהם מבצעים משפט אמת אלא גם מלמדים צדק בעולם. אמרו חז"ל: "מהו 'הנני מביא מחר ארבה בגבולך' - ולא בגבול בני חם, ועל זה נאמר (ישעיה כו). 'כי כאשר משפטיך לארץ צדק למדו', שבמכת הארבה הכירו עד היכן גבול מצרים" (שמות רבה יג). וכן נאמר במכת הצפרדעים ובכל המכות (ראה שם י). הרי עד כמה היצורים הללו בזמן שמילאו את שליחותו של הקדוש ברוך הוא להיפרע מן המצרים, נזהרו למרות טבעם לטרוף ולדרוס שלא יעברו על גבול המצרים ולא יפגעו באחרים, ומתוך המשפט שהם הביאו לארץ באו ללמד צדק כמה המשפט הוא מדויק שהוא מעניש רק את מי שנתחייב בזה ואינו נוגע באחר כמלא נימא.

ואמנם פרעה בא מתוך זה לידי הכרה כמה שה' מדקדק במשפטו. אמרו חז"ל: "מהו כן שאמר (פרעה) ה' הצדיק, כשהיו המכות באות, לא היו באות אלא בארץ מצרים וכו' ולא היתה נוגעת בשדה אחרת" (שם טו). לכאורה היה פרעה צריך להכיר מתוך המכות שה' הוא הגבור והשליט בעולם והוא מעניש את בריותיו על כל מעשיהם הנפשעים, ולמה בא פרעה לידי מסקנה אחרת ואמר: "ה' הצדיק". אלא שפרעה לא ראה את הדין והעונש בלבד כי אם הסתכל עד כמה הוא דין צדק וכמה הוא נזהר להעניש את החייב בלבד ולא נוגע באחרים ומתוך כך הוא בא לידי הכרה שה' הוא הצדיק, שמשפטו הוא משפט צדק ואמת.

ומכאן אנו למדים כמה הברואים השפלים ביותר, ואף החיות הרעות והטורפות, ממלאים תפקיד חשוב בבריאה להביא משפט בעולם, ולא עוד אלא שתוך ביצוע המשפט להעניש את הרשעים הם כובשים את טבעם ועומדים על קו הצדק מבלי לנטות ממנו במשהו.

והוא מה שאמרו חז"ל: "כל מעשי בראשית בקומתן נבראו, לדעתן נבראו, בצביונם נבראו" (חולין ס), ופירש רש"י: "לדעתם, שהודיעם שיבראם והם ניאותו; לצביונם, בדמות שבחרו להם". כל הברואים ניאותו להיברא בצביונם ואף החיות הרעות הסכימו שיבראו אותן טורפות ודורסות, כי הן ראו בזה מילוי שליחות גדולה וקיום רצון ה' להעניש את הרשעים ולעשות משפט צדק בעולם.

ומעתה נפתח לפנינו ספר מוסר גדול. צא ולמד קל וחומר מהברואים! מה הם שטבעם להשחית ולחבל והקדוש ברוך הוא שולח אותם לבצע מעשי השחתה כדי להעניש את הרשעים, בכל זאת באותו זמן שהם באים לקיים שליחותו של מקום הם נזהרים לא לעבור את הגבול שהוקצה להם ואינם נוגעים באחרים כמלא נימא, על אחת כמה וכמה שהאדם מבחר היצורים חייב להיזהר בכל מעשיו לא להיכנס בתחום חבירו ולא לפגוע בזולת בשום דבר. ואם הברואים שומרים כל כך על תנועותיהם ומדקדקים לקיים רק מה שההשגחה מטילה עליהם, על אחת כמה שעל האדם לדקדק בכל תנועה ופסיעה שלו ולא להניע שום אבר רק לפי רצונו של מקום. וכבר מצינו אצל האבות כמה שדקדקו בכל הנעת אבר. שנינו כמה פעמים לגבי אברהם אבינו: "וישא את עיניו וירא" (ראה בראשית יח:ב; כב:ד), וכי שייך משא לגבי עינים? אלא שאברהם דקדק בכל נידנוד עפעף שלא יעבור את הגבול המותר לו ושיהיה מכוון רק לראות מה שהוא חייב לראות לכבוד קונו ולעשות רצונו של מקום. וכן שנינו אצל יעקב: "וישא יעקב רגליו"

(שם כט). יעקב אבינו איננו מרים סתם את רגליו אלא מתוך זהירות רבה לא לפגוע בגבול חבירו ומתוך מחשבה וכוונה תחילה לקיים מצוותיו של מקום. וזוהי הכוונה של הברכה שאנו מברכים בכל יום: "המכין מצעדי גבר", שהאדם יזהר בכל צעדיו ופסיעותיו ויכוון אותם לקיים את שליחותו בעולם שהטילה עליו ההשגחה העליונה. ולא עוד אלא שאף באותו זמן שהוא מקיים מצוות ה' ידקדק לא לפגוע בזולת ויהיו מעשיו שלמים.

ויש ללמוד מכאן גם למעשה בהליכותינו יום יום. הנה עומדים אנו ומתפללים לפני ה' ובגמר התפילה פוסעים לאחורינו שלוש פסיעות. ויש להיזהר לא להיכנס בתוך ד' אמות של מתפללים אחרים ועל אחת כמה וכמה לא להפריע להם. או בזמן שאנו מתלהבים בתפלה ומרימים לפעמים את קולנו, להיזהר לא לבלבל אחרים בתפילתם, וכל שכן בתפילת שמונה עשרה שאם כי חייבים להשמיע באזניים מה שמוציאים בשפתיים, אבל אין להשמיע לאזני אחרים ולבלבל אותם. ומי שאינו נזהר בכך הרי נכנס בגבולו של חבירו ועושה מעשה הגרוע ממעשי הברואים הרעים ביותר.

ב. ולכשנתבונן נראה שיש ללמוד מבעלי החיים מוסר עוד יותר נעלה. בעלי החיים אף האכזריים ביותר עוד לא נגמר תפקידם בזה שהם עושים שליחותו של מקום לבצע משפטו בעולם. יסוד הבריאה הוא החסד כדכתיב: "עולם חסד יבנה" וכל הנבראים הם שותפים בבנין זה ופועלים חסד. בשעה שאותם בעלי החיים האכזריים נפרעים מן הרשעים ומענישים את העושקים הם מצילים באותו זמן את העשוקים מידיהם ומטיבים עמהם הטבה רבה.

הנה לדוגמא, בשעה שהצפרדע והארבה והערוב התפשטו בארץ מצרים להביא מכות על המצרים, הרי הביאו ריוח והצלה לבני ישראל ועזרו לשחרר אותם מידי מעניהם ולוחציהם ומשעבודם הקשה. מספר בני ישראל באותו זמן היה ששים רבוא איש, הגברים לבד מגיל עשרים עד ששים, וביחד עם הנשים, הקטנים והזקנים מינו בודאי כמה מיליונים, ונמצא שאותם הברואים תוך עשותם שפטים עם המצרים גמלו חסד של הצלת נפשות עם מיליונים אנשים.

חז"ל מספרים עוד שתוך פורעניות זו שהביאו על המצרים, הם גם גמלו טובה עם המצרים עצמם ועם שכניהם. אמרו חז"ל: "המכות שהביא הקדוש ברוך הוא על המצרים גרם להם שיעשו שלום ביניהם. כיצד? היתה מחלוקת בין בני כוש ובין בני המצרים. המצרים אומרים עד כאן תחומנו, והכושים אומרים עד כאן תחומנו. כיון שבאו הצפרדעים עשו שלום ביניהם. הגבול שהיו נכנסים לתוכו, הדבר ידוע שאין השדה של כוש, שנאמר 'את כל גבולך' - ולא של אחרים" (שמות רבה י). הרי שברואים מזיקים אלה ממלאים גם תפקידים לגמול חסד עם הבריות ולהביא שלום בעולם.

ונפלא הדבר שעם כל זה הברואים עדיין לא באו לידי תכליתם בחסד כזה שבא תוך ביצוע המשפט, כי סוף כל סוף קשור תפקיד זה ברשעותם של הבריות ולא כך היא מטרתה של הבריאה. הקדוש ברוך הוא ברא את העולם שלא יארע בו חטא ולא יהיה צורך במשפט כלל. ואם אמנם לאחר שהבריות עוברים על רצונו של מקום מצוה היא להענישם ולהיפרע מהם, ובכל זאת זה שהוטל עליו שליחות זו, רואים בו חובה, כי מגלגלין זכות על ידי זכאי וחובה על ידי חייב.

אמרו חז"ל לגבי מצות מעקה: "'כי יפול הנופל ממנו' (דברים כב) - ראוי זה ליפול ששת ימי בראשית, שהרי לא נפל והכתוב קראו נופל, אלא שמגלגלין זכות על ידי זכאי וחובה על ידי חייב" (שבת לב.). כלומר שזה שנפל מהגג כבר נתחייב מיתה וראוי היה ליפול ששת ימי בראשית, וכמו שפירש רש"י: "דכתיב: 'קורא הדורש מראש' (ישעיה מא), שנגלו לפניו הדורות ומעשיהם וזמן פורענותם". ויש כאן משום "למשפטיך עמדו היום כי הכל עבדיך" (תהלים קיט:צא), ובכל זאת קוראים על האיש הזה שעל ידו נעשה המשפט ומגגו נפל - "חייב". ואם כן לא די שיש לברואים אלה רק תפקיד זה אם כי הוא מביא גם חסד, כי ממון שהוא קשור עם המשפט והוטל עליהם לבצע אותו על אף כל הצדק שיש בו, הרי הם בבחינה זו של חייבים שמגלגלים על ידם חובה. ויש למצוא זכות לקיומם במעשי חסד שכולו טוב ואין בו כל מגע עם איזה משפט או חובה שהיא.

חז"ל אומרים שנח לא רצה לקבל את העורב לתיבה משום שלא ראה בו שום צורך בעולם ובודאי משום שהוא אכזרי כידוע שהוא מתאכזר אף על בניו. "ואמר לו הקדוש ברוך הוא: קבלהו שעתיד העולם להצטרך לו. אמר לו אימתי? אמר לו: 'עד יבושת המים מעל הארץ', עתיד צדיק אחד לייבש את העולם ואני מצריכו לו. הדא הוא דכתיב (מלכים א יז:ו): והעורבים מביאים לו לחם ובשר בבקר ולחם ובשר בערב" (בראשית רבה לג). הרי שלולא חסד זה שעתיד העורב לגמול עם אליהו הנביא לא ראו בו זכות קיום. ואף על פי שהעורב האכזרי הזה בודאי ממלא לפעמים שליחותו של מקום להעניש את הרשעים כשאר הברואים מאותו סוג, כאמור לעיל, בכל זאת לא די לקיים אותו בעולם משום תפקיד זה בלבד עם כל הערך הרב שיש בכך, כי תכלית הבריאה היא חסד שלם בלא כל תערובת של איזה צער שהוא, ורק בזכות זו שהוא עתיד לגמול חסד שלם ואף שזה רק במקרה אחד בלבד, ראוי הוא להתקיים בעולם.

וכמה תוכחות מוסר יש ללמוד מכאן לבני האדם. הרי אותם בעלי החיים נבראו מטבעם אכזרים והוטל עליהם להביא בעולם משפט וצדק ותוך פעולתם זו הם גם גומלים חסד, ובכל זאת מותנה זכות קיומם בזה שיעשו פעולות חסד שלמות - ואם כן האדם שנברא בצלם אלהים ותכליתו להידמות לקונו במדות הטוב והחסד, כמה מוטל עליו להשתדל כל ימיו להטיב עם הבריות ולרדוף חסד שלם ללא כל קשר עם איזה פגיעה שהיא אף אם תהא מחוייבת ומוצדקת.

חז"ל אומרים אילמלא ניתנה תורה, אפשר היה ללמוד כל המדות הטובות מבעלי החיים (ראה עירובין ק:). והנה כמה מלאה הבריאה משפט וצדק וחסד וכמה יש לאדם ללמוד ממנה ולקחת מוסר למעלות העליונות ביותר. והדא הוא דכתיב (איוב לה): "מלפנו מבהמות ארץ ומעוף השמים יחכמנו".